

SALOME STICKEN (1369-1449)
EN DE OORSPRONG VAN DE MODERNE DEVOTIE

*Aan de talloze vrouwen die door alle eeuwen heen aan de Kerk haar
breedste draagvlak geven.*

Salome Sticken (1369–1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie

Dr. Rudolf Th. M. van Dijk O.Carm. †

met medewerking van Rijcklof Hofman,
en met een eerste kritische editie van de
Statuten van het Meester-Geertshuis,
bezorgd door Marinus van den Berg

Hilversum
Verloren
2015

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

ISBN 978-90-8704-513-5

© 2015 Titus Brandsma Instituut & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: TAT Zetwerk, Utrecht
Omslagontwerp: Frederike Bouten
Afbeelding omslag: het wapen Stecke, zoals dat ook door de tak
Sticke(n) in Overijssel is gevoerd (zie p. 131)

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Redactioneel voorwoord · 9

Preambule · 13

Ter inleiding. Het vrouwelijk draagvlak van de Moderne Devotie · 15

Hoofdstuk 1. Devote biografiek · 27

1.1. Het *Schwesternbuch* · 30

1.2. De dominicaanse observatiebeweging rond 1400 · 34

1.3. De stille diplomatie van wijbisschop Hubertus
Schenk · 38

1.4. Het hervormingswerk van Johannes Meyer · 48

1.5. De Deventerse zusterboeken · 52

Hoofdstuk 2. De vrijwoning van Geert Grote als bakermat van de
Moderne Devotie · 59

2.1. De overdrachtsakte van het geboortehuis van Geert Grote te
Deventer · 60

2.2. De dubbele statuten voor het Meester-Geertshuis als *crux
philologorum* · 69

2.3. Semireligieuze aspecten van het leven in Grotés vrijwo-
ning · 75

2.4. Het verblijf van Geert Grote bij de kartuizers van Monnikhui-
zen · 83

2.5. Naar een nieuw verstaan van Geert Grotés statutenversie · 95

2.5.1. Cartusiaanse werkvormen in de vroege Moderne
Devotie · 95

2.5.2. De instelling van het rectoraat voor Geert Grotés
vrijwoning · 100

2.5.3. Raamwerk voor een semireligieus gemeenschapsleven
van vrouwen · 106

- Hoofdstuk 3. Charisma en roeping · 129
- 3.1. Wording (1369–1390) · 129
  - 3.2. Groei en bloei (1390–1446) · 139
  - 3.3. Voltooiing (1446–1449) · 143
- Hoofdstuk 4. Leiderschap in zusterlijke solidariteit · 149
- 4.1. Meesteres van het Meester-Geertshuis te Deventer (1392–1408) · 149
  - 4.2. Het kloosterproject Diepenveen van het Meester-Geertshuis · 156
  - 4.3. Priorin van het koorvrouwenklooster te Diepenveen (1412–1446) · 169
- Hoofdstuk 5. Eucharistische godsrelatie · 197
- 5.1. De christocentrische grondslag van Salome's spiritualiteit · 198
  - 5.2. De mystieke kern van Salome's godsrelatie · 208
  - 5.3. Geestelijk leiderschap en geestelijke begeleiding · 217
- Hoofdstuk 6. De spirituele grondslag van een zustersgemeenschap · 235
- 6.1. Het verzoek · 236
  - 6.2. De auteur · 238
  - 6.3. De bestemming · 243
  - 6.4. De overlevering · 246
  - 6.5. Het genre · 250
  - 6.6. De briefvorm · 255
  - 6.7. De structuur · 257
  - 6.8. De thematische ordening · 264
  - 6.9. Contouren van het devote gemeenschapsleven · 268
- Bijlage 1. Contextuele tijdtabel · 293
- Bijlage 2. De statuten van het Meester-Geertshuis · 307
- 2.1. Inleiding · 307
  - 2.2. Paralleleditie van de Middelnederlandse tekst en de Nederlandse hertaling, met commentaar · 310
- Bijlage 3. Het leven van Salome Sticken · 335
- 3.1. Samenvatting · 335
  - 3.2. Editie van de Nederlandse hertaling naar hs. D, met commentaar · 335

Bijlage 4. Het geschrift ‘Wijze van leven’	· 384
4.1. Inleiding	· 384
4.2. Paralleleditie van de Latijnse tekst en de Nederlandse vertaling, met commentaar	· 386
Bibliografie	· 421
Index van persoonsnamen	· 443
Index van geografische namen	· 451
Over de auteur	· 457
<i>Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum</i>	· 459

Redactioneel voorwoord

Nadenkend over dit voorwoord bedacht ik dat het, anders dan eerdere voorwoorden bij publicaties in de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum*, een persoonlijk karakter zou moeten hebben en een uitleg zou moeten geven waarom dat zo moest zijn. Reden waarom ik in het volgende over Rudolf van Dijk soms als Rudolf spreek.

Salome Sticken (1369–1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie is het laatste werk van Rudolf van Dijk, want de auteur overleed op 23 januari van dit jaar. Het is de sluitsteen van een indrukwekkend oeuvre van ca. 600 publicaties, waarmee een werkzaam leven, grotendeels gewijd aan de bestudering van de geschiedenis van de laat-middeleeuwse vroomheidsbeweging van de Moderne Devotie, werd afgesloten.

Ik herinner mij hoe ik in de aanloop naar een lezing in de Lebuinuskerk in Deventer in 2001, die deel uitmaakte van het grote Cusanuscongres, mijn eerste verkenningen deed in de wereld van de Moderne Devotie. Dat was toen voor mij nog onbekend terrein waarin voor een beginneling als ik nog van alles te ontdekken viel. Mijn vader was bijna twee jaar daarvoor overleden en ik voelde de behoefte op zoek te gaan naar wat ik vermoedde dat de geestelijke *roots* waren van mijn familie. Ik kwam daarbij behalve bij Spinoza (wat ik verwachtte) ook bij de bewegingen van lekenwijsheid en lekenspiritualiteit in het spectrum van Moderne Devotie tot het latere piëtisme terecht (wat nieuw voor mij was). Voor mij die niet kerkelijk of religieus was opgevoed, was dat beslist een verrassing.

Het kon niet anders dan dat ik in mijn exploratie van die nieuwe wereld stootte op publicaties van Rudolf van Dijk. Zo begon mijn eerste kennismaking met hem: op afstand, want via zijn geschriften. ‘Met die man zou ik best eens echt kennis willen maken’, dacht ik als lezer. Die echte, persoonlijke kennismaking kwam er, jaren later (bemiddeld door dr. Inigo Bocken, mijn vroegere collega aan de RU Nijmegen en nu wetenschappelijk directeur van het Titus Brandsma Instituut [TBI]), eerst in het karmelietenklooster in Nijmegen, later in het TBI. Inzet van dit en volgende bezoeken waren plannen tot samenwerking van de Coornhert Stichting (waarvan ik voorzitter was) en leden van het TBI in het

editorische programma van de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum*, een programma waaraan Rudolf ruimhartig zijn volle medewerking toezegde met een drietal boekpublicaties die hij in zijn werkplanning had staan en waarvan er twee voltooid konden worden.

Enkele jaren later zou Rudolf van Dijk in de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* zijn uitgave, met inleiding en vertaling, van *De spiritualibus ascensionibus*, ofwel *Geestelijke opklimmingen*, van Zerbolt van Zutphen (1367–1398) publiceren. Bijna twee maanden lang onderhield ik als hoofdredacteur een intensieve e-mail-correspondentie met hem over zijn vertaling. Het begon met de vaststelling hoezeer onze opvattingen over wat een goede vertaling was van elkaar verschilden — heel dicht bij de tekst uit eerbied voor de tekst (Rudolf) of analytisch en veel losser tegenover de *Wortlaut* van de tekst (ikzelf) — en eindigde ermee dat we in de loop van de tijd steeds meer naar elkaar toegroeiden. Wat deze maanden voor mij een unieke ervaring maakten, was de openheid waarmee Rudolf op mijn soms uitvoerige commentaren reageerde, zijns inziens terechte kritiek accepteerde en — waar nodig — vasthoudend zijn eigen opvattingen verdedigde of mijn misvattingen corrigeerde. Ik heb in die tijd veel van hem geleerd over de Moderne Devotie. Maar niet de minste les die ik dankbaar herdenk, is dat hij mij tot de ervaring bracht dat wetenschap *sine ira et studio*, ook bij diepgaande verschillen in levensbeschouwing, mogelijk en zinvol is.

De uitgave van zijn laatste boek, *Salome Sticken (1369–1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie*, zou een ander karakter hebben: hier ging het niet primair om een teksteditie, maar om een studie over een belangrijke vertegenwoordiger van die richting, opvallend genoeg een vrouw, en wel één van een uitzonderlijke statuur: Salome Sticken. Het manuscript werd door Rudolf van Dijk afgerond op 1 augustus 2014, ruim drie maanden nadat hij te horen had gekregen dat hij ongeneeslijk ziek was. Niet lang daarna vroeg hij mij of ik de zorg voor de uitgave van zijn laatste boek op mij wilde nemen. Ik was geroerd door het vertrouwen dat hij in mij stelde en heb mij (met zijn volle instemming) direct verzekerd van de medewerking van twee van zijn naaste collega's van het TBI, te weten dr. Charles Caspers en dr. Rijcklof Hofman. Zij hebben mij met raad en daad gedurende het editieproces bijgestaan. De erkenning voor het vele werk in de eindredactie dat door Rijcklof Hofman is verricht, heeft, op verzoek van Rudolf, uitdrukking gevonden in de aparte vermelding op het titelblad. Mijn dank aan beiden is groot!

Op 19 augustus 2014 ontving Rudolf van Dijk de Geert Groote-prijs. De prijs werd hemzelf niet op 2 oktober in Deventer (zoals gebruikelijk),

maar onofficieel al eerder in het verzorgingshuis en voormalige jezuïetenklooster Berchmanianum in Nijmegen uitgereikt. Bij die gelegenheid kondigde Rudolf de publicatie van zijn Salome Sticken-boek aan. In de pauze had ik nog een kort, maar belangrijk gesprek met hem. Hij zei: 'het doet er niet toe hoe men het hoogste noemt, de één spreekt van God, de ander van Niets, maar waar het om draait is de Minne'. Het herinnerde mij aan de ex libris van mijn grootvader met de vier-regelige tekst: 'In de boeken / mag men't zoeken / in der minnen/ zal men't vinden' (Middel-nederlands voor 'vinden'), zeer waarschijnlijk een weerspiegeling van zijn toenmalige Hadewijch-studie.

Tot slot twee opmerkingen over de inhoud van het boek. Het boek is opgedragen aan 'de talloze vrouwen die door alle eeuwen heen aan de Kerk haar breedste draagvlak geven'. Inderdaad, geven, niet gaven, want Rudolf van Dijk was overtuigd van de eeuwige actualiteit van de vrouwelijke spiritualiteit. In dat licht hadden leven en werken van Salome Sticken voor hem niet slechts een historische betekenis, maar een paradigmatische zin. Salome Sticken, als voorbeeld van de vrouwelijke spiritualiteit, stond voor hem voor wat we tegenwoordig misschien zouden aanduiden als een structuurkenmerk van de spiritualiteit, niet een toevallige vrouwelijke variant, maar veeleer een wezenskern van een spiritualiteit die zowel bij mannen als vrouwen voorkomt en in de figuur van Salome Sticken zijn voorbeeldige vertegenwoordiging heeft gevonden. Met deze claim legt Rudolf van Dijk, nadrukkelijker dan ooit tevoren in de literatuur over de Moderne Devotie, het accent op de vrouwelijke inbreng.

Mijn tweede opmerking geldt de waarde van de *solidariteit* in het leven en denken van de vrouwelijke devoten. Zij houdt direct verband met het eerst genoemde punt en werd niet toevallig ook in dat gesprek door Rudolf aangestipt. Eén van de dingen die mijzelf troffen bij het lezen over Salome Sticken en de zuster gemeenschappen waar zij leiding aan gaf, is de betekenis van solidariteit met armen, zieken, behoeftigen. Ik durf de bewering aan dat de betekenis van de middeleeuwse vroomheidsbewegingen zoals die van de Moderne Devotie daarin ligt, dat daarmee de grondwaarde van de solidariteit blijvend verankerd is in de christelijke cultuur van West-Europa. De broeder- en zuster gemeenschappen van de Moderne Devotie demonstreren een cultuur van solidariteit met hulp behoevenden die niet alleen voor, maar ook na de reformatie, niet alleen in katholieke of protestantse kring, maar ook in een post-christelijk tijdsgewricht als het onze een onvervreembare — zij het niet onbestreden — grondwaarde van onze samenleving is gebleven. Zonder twijfel, die grondwaarde wordt in onze tijd ernstig bedreigd, zo vaak als, in een

prijsgave van religieuze oriëntaties en morele beginselen, een neoliberalistische ideologie van elk voor zichzelf zich breed maakt. Maar waar en wanneer in onze samenleving een ongenoegen met een dergelijke ideologie de kop opsteekt, kan het voorbeeld van de moderne devoten, zoals Salome Sticken en haar ‘zusters’, een bron van inspiratie en leidraad voor ons handelen zijn.

Rest mij allen te danken die behulpzaam zijn geweest bij de totstandkoming van dit boek. Van hen wil ik speciaal noemen Gerry van der Loop, Rudolfs metgezel, of zoals hij haar noemde, zijn ‘trouwe maatje’, die het meeste illustratiemateriaal aanleverde voor dit boek over Salome Sticken.

In Anja van Leusden, Laurie Meijers en Johannes Rustenburg dank ik Uitgeverij Verloren en TAT Zetwerk voor hun plezierige en doeltreffende samenwerking bij de totstandkoming van dit mooie boek.

Gerlof Verwey
Hoofdredacteur BDN

Preambule

Tijdens het schrijven van zijn boek over Salome Sticken openbaarde zich bij Rudolf van Dijk een slopende ziekte, die hem uiteindelijk juist na het voltooiën van zijn typoscript fataal zou worden. De eindredactionele bewerking van het typoscript, benevens het doorvoeren van correcties en het invoegen van aanvullingen heeft hij toevertrouwd aan zijn collega Rijcklof Hofman.

Op de valreep werd de bewerker in maart 2015 welwillend informatie ter beschikking gesteld door Dr. Richard P.J.M. van de Loo (Soest), Deze attendeerde hem op een studie die Salome Sticken onweerlegbaar in verband brengt met de oorspronkelijk uit Dinslaken (Kreis Wesel, Niederrhein) stammende familie Stecke, die daar mede-eigenaar was van de burcht Holte. De Steckes waren in oorsprong “Edelherren”, en behoorden dus tot de toplaag van de toenmalige adel. Salome’s band met deze familie wordt nader onderbouwd aan het begin van de eerste paragraaf van H. 3. Nu bewezen is dat Salome, die al in 1390 in het Meester-Geertshuis intrad, uit een dergelijk aanzienlijk milieu stamt, kan ook niet meer staande worden gehouden dat de statuten van het *Meester-Geertshuis* bepalen dat uitsluitend arme vrouwen tot deze gemeenschap toegelaten mogen worden;¹ voor een interpretatie in andere zin laat de statutentekst ook alle ruimte, aangezien daarin immers bepaald is dat twee categorieën vrouwen voor opname in aanmerking komen. De vrijwoning is bedoeld:

1 Deze interpretatie gaat terug op Kühler, *Brinckerinck*, 1914², p. 45, die zich beroept op een tekst in Hs. G, f. 9, waar er sprake van is dat de in het huis woonachtige zusters bij intrede van rijkere postulanten vreesden dat de oorspronkelijke solidariteit onder elkaar daaronder te lijden zou hebben. Desondanks staat nergens in deze tekst dat dergelijke angst een doorslaggevend argument was of moest zijn. Bovendien kon dan altijd nog een andere bepaling in de statutentekst, die het aanbieden of vragen van een geldsom bij intrede verbood, in stelling worden gebracht [S 7]. Zie voor voorbeelden van opname van vrouwen die uit betere milieus afkomstig waren, ook in de begintijd van het Meester-Geertshuis, waaronder Salome, Krauß, *Devotio moderna*, 2007, pp. 240–243.

om een vorm van onderdak te bieden aan meisjes *en ongehuwde vrouwen die uit armoede woonruimte behoeven* of die woonruimte verlangen omwille van God en om God des te beter te dienen met deemoed en boetvaardigheid *in de woning samen met de arme mensen.*

Het nevenschikkend voegwoord ‘of’ in de statutentekst houdt in dat er niet alleen voor arme vrouwen ruimte gereserveerd is, maar ook voor vrouwen die hun leven een meer spirituele invulling willen geven. Nergens in de statutentekst staat dat aan deze tweede categorie vrouwen de eis gesteld wordt dat zij arm moeten zijn. Desondanks kozen veel vrouwen met roeping uit de hogere standen na de stichting van Diepenveen in 1400/1401 liever voor dit besloten klooster, maar dat heeft een andere reden: in een besloten klooster konden zij hun tijd wijden aan de verplichtingen van het koorgebed, en hoefden zij de handen veel minder zelf uit de mouwen te steken dan in een zusterhuis, omdat het hand- en landwerk in een besloten klooster immers veelal door de conversinnen werd uitgevoerd.²

Passages in de tekst van dit boek waarin de visie naar voren wordt gebracht dat ook de religieus geörienteerde vrouwen arm zijn of moeten zijn, zijn zo veel mogelijk gewijzigd. Mocht desondanks nog een passage met een dergelijke strekking zijn blijven staan, dan dient deze in andere zin geïnterpreteerd te worden.

In *Bijlage 2* is de tekst van de *Statuten van het Meester-Geertshuis* opgenomen. Voor het eerst wordt van deze tekst een kritische editie gepubliceerd, bezorgd door Marinus van den Berg, in plaats van een diplomatisch afschrift op basis van één of beide bewaard gebleven tekstgetuigen.

Nader onderzoek is in ieder geval wat Salome betreft ook nog nodig waar het gaat om akten die in archieven in Deventer en Zwolle bewaard zijn gebleven, en die door of mede door Salome zijn opgesteld en gezegeld, maar waaraan Rudolf van Dijk geen aandacht (meer) heeft kunnen besteden.

Rijcklof Hofman

2 Zie hierover bij voorbeeld E.M.F. Koch (†), *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn, tussen huwelijk en convent, 1200–1600*, Leeuwarden, Mechelen, 1994.